

Андрій Машталір,

кандидат історичних наук,

начальник навчального відділу,

викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін

ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет

ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»,

Михайло Сопіга,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін

ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет

ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України»

Людмила Романець,

кандидат історичних наук,

голова циклової комісії суспільних дисциплін

Вінницького коледжу Національного університету

харчових технологій

ВШАНОВУВАННЯ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ПОДІЛЛІ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена вшануванню постаті та пам'яті Т.Г. Шевченка на Поділлі в дореволюційний період. Зазначається, що у всіх куточках Подільського краю, незважаючи на царські заборони, громадськість проводила заходи та започаткувала традиції щодо популяризації імені та творчості Т.Г. Шевченка. Проаналізовано, що новоутворене Подільське товариство «Просвіта» було ініціатором, меценатом та активним учасником вшанування днів пам'яті та ювілейних дат українського Кобзаря. У статті аналізуються шевченківські заходи, літературні вечори, академії, панахиди, а також спроби з організації збору коштів для будівництва пам'ятників та упорядкування могили Т.Г. Шевченка.

Ключові слова: *Т.Г. Шевченко, Поділля, «Просвіта», відзначення, земства, пам'ятник Т.Г. Шевченку, самодержавство, дума.*

Здобуття Україною державної незалежності та подальше духовне відродження українства тісно пов'язане з усвідомленням людьми їхньої причетності до свого народу та нації, їх глибоких історичних коренів, знанням духовної спадщини, важливою складовою якої є ім'я та творчість Т.Г. Шевченка, що стала основою для формування модерної української нації.

Саме Т.Г. Шевченко в художній формі подав цілісну ідеологію національного визволення українського народу, створив відповідну українській

дійсності систему цінностей, на яких тримається буття української нації, її суспільна свідомість. Тому вшанування на Поділлі пам'яті Великого Кобзаря, відзначення свідомими українцями його роковин, в усі часи, а особливо в добу царату, було демонстрацією поваги до свого національного генія.

Метою нашої статті є висвітлення заходів, всупереч царським заборонам, спрямованих на відзначення роковин Т.Г. Шевченка у дореволюційний період.

Зазначена тема частково знайшла відображення у працях багатьох науковців, зокрема: В. Венгурської¹, В. Мельниченка², Г. Кучерова³, О. Резниченка⁴, С. Федоренка⁵, А. Машталіра⁶ та ін.

З моменту смерті Кобзаря кожна чергова річниця його народження та вшанування його пам'яті супроводжувалася проведенням культурно-просвітніх заходів, що склали основу шевченківського міфу (культу). Це стало однією з традиційних форм національної активності української інтелігенції та частини селянства⁷. Проте, в дореволюційний період (до 1917 р.) шевченківські академії не набували масового характеру, зібрання здебільшого проводилися у вузькому колі на приватних квартирах українських діячів, про що свідчать спогади В. Приходька, С. Єфремова, О. Лотоцького та ін. У таких умовах значна частина населення України не могла гідно оцінити значення постаті Т.Г. Шевченка. З цього приводу подільський просвітянин Є. Кондрацький зауважував: «Вони в переважній більшості серцем відчували, але свідомого розуміння постаті Кобзаря не мали»⁸. Його поезія була близькою українському народові, «його поезія, її внут-

- 1 Венгурська В. О. Парадоксальні вияви міфологізації та формування національного культу Тараса Шевченка у XIX ст. / В. О. Венгурська // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. — Черкаси: Черкаський нац. ун-т. ім. Б. Хмельницького, 2011. — Вип. 4. — С. 131–132.
- 2 Мельниченко В. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Черкащині: зародження та розвиток традицій / В. Мельниченко // Краєзнавство. — 2010. — № 1–2. — С. 200–205.
- 3 Кучеров Г. Г. Бібліотека-читальня у містечку Печарі Подільської губернії (1908–1913 рр.) / Г. Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: Оіом, 2010. — Т. 14. — С. 52–64.
- 4 Резниченко О. Культ Шевченка в його історичній ретроспективі (дорадянський період) / О. Резниченко // Медіапорт. — 2004. — 4 берез — С. 11–17.
- 5 Федоренко С. М. Шевченко і Кам'янець-Подільський / С. М. Федоренко // Т. Г. Шевченко і Поділля: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. — Кам'янець-Подільський, 1989. — Ч. 1. — С. 38–39.
- 6 Машталір А. І. Відзначення Шевченківських роковин в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / А. І. Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: Оіом, 2011 — Т. 17. — С. 319–329.
- 7 Венгурська В. О. Зазначена праця. — С. 131–132.
- 8 Кондрацький Є. Шевченко — поет відродження України і студіювання його творів в школі / Є. Кондрацький // Освіта. — Кам'янець-Подільський, 1919. — № 6. — С. 3.

рішня ідея, завдяки небаченій емоційності, прямоті й щирості була зрозуміла йому»⁹. Інформація про Шевченка поширювалась між селянством шляхом різних переказів, легенд, чуток як про істинного борця за волю народу, його долю сприймали як долю України.

Царська влада докладала чимало зусиль, аби знівелювати національні особливості українського народу. Імперська політика (Валуєвський циркуляр, Емський указ) значно сповільнила національно-культурний розвиток українства. Урядові заборони стосувалися і творчості Т. Шевченка, яка в цей період, визнавалася офіційною владою як антицарська і піддавалася гонінню. Незважаючи на це, все ж таки робилися спроби відзначення шевченківських днів¹⁰.

За царизму твори Т.Г. Шевченка зазнавали цензурних переслідувань, з'являлися переважно незначними тиражами і були малими за обсягом. Так, Черкаське видавництво «Вік» видрукувало у 1900 р. «Малий Кобзар» усього на 7 сторінках¹¹.

Видавнича діяльність дещо поживалася напередодні столітнього ювілею Т. Шевченка. У цей час побачили світ збірник творів поета за редакцією Д. Дорошенка, «Кобзар» за участю Яковенка та за загальною редакцією В. Доманицького, а також праці Наукового товариства імені Шевченка, де були видрукувані перекладені українською мовою повісті Кобзаря (за участі О. Кониського, С. Єфремова)¹².

Внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. відбулися певні послаблення адміністративного тиску. Все частіше з ініціативи найбільш свідомої частини українського населення, передусім інтелігенції, здійснювалися заходи, метою яких було вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка, і які, як правило, були приурочені до дат його народження, смерті та перепоховання.

Все більшого значення набувала могила Шевченка, як місце пам'яті українського народу.

У часи революції 1905–1907 рр. і відносного пом'якшення політики влади щодо українства починають лунаати заклики та домагання щодо надання дозволу будувати в містах і селах пам'ятники Кобзарю¹³.

У дні відзначення 45-х роковин смерті Кобзаря чимало українських видань присвятили йому бодай одну сторінку, а також матеріали про від-

9 Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 10.

10 Машталір А. І. Зазначена праця. – С. 320.

11 Мельниченко В. Зазначена праця. – С. 202.

12 Ф. М. Повний збірник творів Т. Г. Шевченка під ред. Д. Дорошенка. – Катеринослав: Видання Л. Ротенберга 1914 р. / Ф. М. // Україна науковий трьох місячник українознавства / під ред. М. Грушевського. – К.: Українське наукове товариство в Києві, 1914. – Кн. 4. – С. 90–91.

13 Резниченко О. Зазначена праця. – С. 14.

значення роковин у м. Кам'янці-Подільському на Поділлі, де 26 лютого в Пушкінському домі, зусиллями місцевої інтелігенції, відбулося перше прилюдне вшанування великого поета¹⁴. Інтерес до свята, як зазначав автор статті, був надвеликий¹⁵. На таких заходах поширювали періодичну пресу, спеціально випущену до ювілейної дати.

На Поділлі після революційних подій 1905 р. виникають просвітні організації, названі на честь Т.Г. Шевченка. Вони докладали чимало зусиль для збору коштів на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві та популяризації його імені. Земська громадськість також приєдналася до цієї доброї справи. Так, від Подільської земської управи на адресу Об'єднаного комітету надійшло повідомлення про те, що населення Кам'янецького повіту збрало 257 крб. 34 коп., Проскурівського — 157 крб. 94 коп., Летичівського — 95 крб. 28 коп.¹⁶.

У містечку Печарі Брацлавського повіту Подільської губернії 26 лютого 1909 р., за участі національно свідомих жителів, пройшло шевченківське свято. Помешкання «Просвіти» святково прикрасили, портрет Кобзаря — квітами та рушниками¹⁷. Літературно-вокальна частина дійства складалася з творів Т. Шевченка та пісень. Члени театального гуртка декламували «Думи мої, думи», «До мертвих і живих...», «Розрита могила», «Єретик». У святі взяв участь місцевий священик, який розповів біографію поета¹⁸. Хор виконував твори Т.Г. Шевченка, покладені на музику. Це була перша спроба громадян містечка відзначити шевченківські дні. Глядачів прийшло так багато, що не всі могли відвідати захід, тому програму свята повторили, а згодом поставили ще дві вистави, залучивши до святкування жителів з сусідніх сіл. Такі заходи, безумовно, викликали інтерес і «всезагальне захоплення» населення містечка¹⁹.

Однак у містечку були особи, які будь-який український захід, а особливо такий, на якому панував шевченковий дух волі, кваліфікували як ворожий та антидержавний. У письмовому повідомленні, яке надійшло до подільського губернатора О. Ейлера йшлося про те, що на заходах з нагоди святкування Шевченківських днів виконувалися революційні пісні. Розпочалося слідство. У містечко Печари приїхав пристав і провів

14 Федоренко С. М. Зазначена праця. — С. 38–39.

15 П-ко. В. Кам'янець-Подільський / В. П-ко // Рідний край. — Полтава, 1906. — 31 берез. (№ 13). — С. 11.

16 Дмитрієв С. М. Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Хмельниччині / С. М. Дмитрієв, П. Г. Сливка, Л. В. Свідер // Т. Г. Шевченко і Поділля: тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. — Кам'янець-Подільський, 1989. — Ч. 1. — С. 39–41.

17 Дописи // Рада. — Київ, 1909. — 7 берез. (20 берез.) (№ 54). — С. 4.

18 Кучеров Г. Г. Зазначена праця. — С. 55.

19 З життя «Просвіт» // Рада. — Київ, 1909. — 10 квіт. (23 квіт.) (№ 80). — С. 4.

дізнання. Як виявилось, на відзначенні роковин були присутні представники поліції і, звичайно, нічого недозволеного при них бути не могло. Цей випадок яскраво засвідчив, у яких умовах доводилось відзначати дні пам'яті українського Кобзаря²⁰.

За рік функціонування осередку «Просвіти» в містечку Печари було проведено п'ять літературних вечорів, два з них присвячені Т.Г. Шевченку²¹. Допоміг організувати їх голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха. Він користувався авторитетом навіть у проросійськи налаштованих чиновників. Про це промовисто свідчить той факт, що, попри антиукраїнський настрій, але особисту повагу до К. Солухи, губернатор О. Ейлер, росіянин за національністю, зумів оцінити його діяльність у досить своєрідний спосіб, подарувавши К. Солусі бюст та фотографію Т.Г. Шевченка. На звороті світлини був напис: «высокоуважаемому доктору Солухе на добрую память от уважающего его кацапа А. Ейлера»²².

З поширенням творів і волелюбних ідей Т.Г. Шевченка вшанування його пам'яті набувало все гострішого суспільно-політичного резонансу, особливо це проявлялося при відзначенні ювілейних дат (1911 та 1914 рр.) українського Кобзаря.

У 1911 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін заборонив відзначати в Україні 50-ті роковини з дня смерті Т.Г. Шевченка. Лише в Москві та Петербурзі дозволили проводити відповідні заходи. У той же час влада розпочала масові протиукраїнські гоніння: конфісковувався «Кобзар», проводилися адміністративні репресії, публікувалися негативні статті в петроградській пресі, заборонялися літературні вечірки, зазнавали переслідувань збирачі пожертв на пам'ятник Кобзарю.

Всупереч царським заборонам, Подільська «Просвіта» 26 лютого 1911 р. відзначила роковини Кобзаря, видрукувавши збірник «Шевченкове свято» з описом святкування в Кам'янці-Подільському 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка, промовами місцевих просвітян М. Філінського, О. Пашенко, голови «Просвіти» лікаря К. Солухи. У збірнику також акцентувалась увага на значенні та впливі творчості Т.Г. Шевченка на розвиток української мови. Була вміщена також розповідь про останні дні життя та поховання поета²³.

20 Дописи // Рада. – Київ, 1909. – 7 черв. (10 лип.) (№ 145). – С. 4.

21 Дописи // Рада. – Київ, 1909. – 18 листоп. (1 груд.) (№ 261). – С. 4.

22 Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади / Віктор Приходько – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – Ч. 1. – С. 142.

23 Мацько В. Т. Г. Шевченко і Подільська «Просвіта» / В. Мацько // Тарас Шевченко українська культура ХХІ століття: зб. наук. пр. за матер. всеукр. симпозіуму. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 263–264.

Кам'янець-Подільська «Просвіта» в умовах адміністративного тиску продовжувала працювати і в наступні роки, популяризуючи постать та творчість Т.Г. Шевченка. Так, 11 січня 1914 р. до міської думи звернулося 169 кам'янчан, (частина з яких була членами товариства «Просвіта») з вимогою відзначити ювілей Кобзаря: «Наше місто Кам'янець, яке по справедливості є розумовим та культурним центром Поділля, на мові населення якого писав Тарас Шевченко, у даному разі не може бути винятком... Ми маємо надію, що міська дума, визнаючи та цінуючи творчість Шевченка, який одного разу відвідав наше місто, гідним чином відгукнеться на цей ювілей»²⁴. 15 січня, під тиском громадськості, міська дума, розглянувши це питання, створила спеціальну комісію з відзначення Шевченківського ювілею, яку очолив відомий діяч українського культурно-освітнього руху, голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха. За прикладом губернського центру почали утворюватися відповідні комісії в Проскуріві, Вінниці, Летичеві та інших повітових містах Поділля²⁵. Вже на початку лютого комісія подала до міської думи програму святкування ювілею, згідно з якою запропонувала на честь Т.Г. Шевченка, як і в Харкові, назвати вулицю (Лагерну), перейменувати одну зі шкіл, відслужити панахиду у міському кафедральному соборі, 25 лютого (9 березня) провести урочисте засідання міської думи, приурочене Т.Г. Шевченкові, а згодом у Пушкінському будинку влаштувати літературно-музичний вечір з виконанням найвідоміших творів поета. Наприкінці урочистостей пропонувалося поставити театральну виставу «Апофеоз Тараса Шевченка»²⁶. Підготовка до свята розпочалася, у друкарні набирали шевченківські плакати, афіші, запрошення, які так і не побачили світ. 24 січня 1914 р. влада видала циркуляр, який поширювався на заклади Київського навчального округу. В ньому велася мова про «недопущення святкування ювілею Шевченка в навчальних закладах», підвідомчих Міністерству народної освіти. Заборона мотивувалася тим, «что областное наречие русского языка, на котором писал Шевченко, не служит ни орудием, ни предметом преподавания в русской школе, а его жизнь, личность и творчество не содержат в себе материала, который бы отвечал ее задачам и мог бы быть с пользою введен в курс школьного обучения...»²⁷. Крім того, Міністерство

24 Гавришук А. П. Шевченківські дні 1914 року на Поділлі / А. П. Гавришук, О. П. Григоренко // Т. Г. Шевченко і Поділля тези наук.-практ. конф., присвяч. 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. – Кам'янець-Подільський, 1989. – Ч. 1. – С. 39–41.

25 Гавришук А. П. Зазначена праця. – С. 40.

26 Нестеренко В. А. Часописи УНР як джерело вивчення етно-національних процесів на Поділлі в Кам'янецьку добу Директорії УНР (червень-листопад 1919 рр.) / В. А. Нестеренко // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 254–261.

27 Держархів Хмельницької області, ф. 57.оп. 1.спр. 25.арк. 32.

народної освіти заборонило учням читати «тенденційну українську літературу». Таким чином, намір роздати учням міських і земських училищ вибрані твори поета («Малий Кобзар»), його портрети і біографію, організувати публічні акції з відповідними промовами й читаннями і запросити учнів до театру на вистави реалізувати не вдалося²⁸.

Кам'янецька комісія спробувала ігнорувати заборони, продовжила свою діяльність щодо вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка. Тоді в цю справу втрутився Подільський губернатор. 10 лютого він розіслав у всі повітові міста циркуляр, за яким заходи з вшанування ювілею Кобзаря скасовувалися. Наступного дня Кам'янецька комісія припинила діяльність²⁹. Кореспондент журналу «Село» писав: «З гірким болем серця пригадується мені 100-літній Шевченківський ювілей у 1914 р., коли начальство, а особливо пани-інспектори, наказали учителям закрити роти, погрожуючи, щоб ніхто не смів і слова пікнути про Шевченка. Не один щирий син народу розкрив рота і розпрощався зі своєю посадою та куштував в'язниці. За такої ситуації – було бодай не згадувати (Шевченка – Авт.)»³⁰.

Імперська влада розуміла значення Т.Г. Шевченка для українства. Міністр внутрішніх справ М. Маклаков видав циркулярне розпорядження, адресоване всім губернаторам. Рекомендувалося «воспрепятствувати публичные чествования малороссийского писателя Шевченко, наименование его именем учебных заведений и улиц, назначение стипендий и сборы пожертвованных на образование фонда имени поэта, независимо от того, на какие надобности предназначаются собранные деньги; открытие памятников и бюстов не должно носить характера публичного торжества, а всякие собрания не разрешать»³¹.

Заборони відзначати шевченківські роковини викликали спротив. У Петрограді 1914 р., через неможливість гідно відсвяткувати 100-літній ювілей від дня народження поета, українське громадянство столиці імперії на знак протесту пройшло мовчазною ходою вулицями міста. Події в Петрограді та інших містах імперії змусили депутатів Державної думи зібратися на позачергове засідання з приводу українського питання. Вже 26 лютого 1914 р. в думі вирішили дати дозвіл на відзначення днів Кобзаря лише в деяких містах (Петербурзі, Москві, Каневі, Умані, Катеринославі,

28 Сесак І. В. Освіта на Поділлі. У 2-х ч. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. В. Сесак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – Ч. 2. – С. 15.

29 Гавришук А. П. Зазначена праця. – С. 41.

30 Наше велике національне свято // Село. – Кам'янець-Подільський, 1919. – № 11. – С. 5.

31 Циганенко Ю. Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона «Кобзаря» / Ю. Циганенко / За сто літ : Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / під ред. М. Грушевського. – К.: Державне видавництво України, [б.д.]. – Кн. 3. – С. 290–292.

Оренбурзі та ін.) і тільки під пильним контролем місцевих властей³². Найбільш переконливо виступали депутати Ф. Радічев та В. Дзюбинський, українець з Поділля. Ф. Радічев, зокрема підкреслив, що багнетами не вдасться знищити національні українські ідеї: «Комісари і губернатори, — казав він, — можуть фальшувати вибори, але подавити національний рух вони не в змозі»³³.

Царська влада і надалі продовжувала антиукраїнську кампанію. Так, 26 червня 1914 р. видано циркуляр, адресований керівникам і директорам середніх навчальних закладів та училищ Київського навчального округу, який забороняв вивчення творчості Т.Г. Шевченка. Цей документ містив «чорний список» письменників та їх творів, у який потрапив і український Козар. У поясненні до нього зазначалося, що праці зі списку «не служать предметом школьного изучения»³⁴.

Аналогічно з точкою зору імперської адміністрації негативно було налаштоване й офіційне духовне відомство. Воно давало вказівки священникам на місцях, які значною мірою впливали на свідомість сільського населення, займати антишевченківську позицію. Духовенство спонукало громадян відмовлятися від участі в заходах, присвячених Т.Г. Шевченкові.

Отже, в дореволюційний період на Поділлі формується своєрідний культ Т.Г. Шевченка — пророка, батька українського народу, борця за його волю. Відомості про його життя та творчість поширювалися між людьми Подільського краю у вигляді переказів, чуток, легенд тощо. Культурно-освітні діячі намагалися відзначати шевченківські дні як у вузькому колі, так і влаштовуючи концерти, вечори пам'яті, особливо на відзначенні ювілейних дат (1911 р., 1914 р.). Царський режим, чинивши перепони, тим самим лише підштовхував до сакралізації постаті Т.Г. Шевченка.

32 Сергієнко Г. Я. Тарас Григорович Шевченко — революційний демократ, мислитель, борець / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. — 1989. — №3. — С. 25.

33 Сірополко С. Історія освіти в Україні. [Підготував Ю. Вільчинський. 22-ге вид.]. / С. Сірополко. — Львів: Афіша, 2001. — 464 с.

34 Держархів Хмельницької області, ф. 57, оп. 1, спр. 25, арк. 132.